

УДК 37.013:159.9

ОЛЕНА ЛОПАТЮК

ORCID: 0000-0003-2086-6250

(Кропивницький)

ФЕНОМЕН «ПРОФЕСІЙНА РЕФЛЕКСІЯ» ЯК ПРЕДМЕТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті на основі наукових підходів розглянуто феномен «професійна рефлексія», розкрито його роль в професійному становленні особистості. Підкреслено важливість рефлексії у процесі оволодіння професіями у системі «людина-людина» та «людина-техніка», які вирізняються насиченим психологічним фоном, що значно ускладнює технологічну регламентацію діяльності. Виокремлено види та функції професійної рефлексії та визначено сутність феномена «професійна рефлексія майбутніх диспетчерів управління повітряним рухом».

***Ключові слова:** професійна рефлексія, переосмислення, рефлексивна позиція, професійна підготовка, диспетчер управління повітряним рухом, самореалізація.*

Постановка проблеми. У сучасній педагогіці та психології професійного розвитку рефлексія розглядається як центральна, важлива якість особистості, від якої залежить успішність в оволодінні та виконанні людиною професійної діяльності. Більше того, рефлексія створює передумови для переосмислення й перетворення фахівцями своєї професійної діяльності і сформованих способів її реалізації; вона виявляє себе як провідний особистісний механізм становлення відносин суб'єктності та самореалізації фахівців як суб'єктів професійної діяльності.

У зв'язку з цим актуальним стає вивчення умов і способів становлення та розвитку професійної рефлексії, розробка методів її цілеспрямованого формування. Для диспетчера УПР рефлексія має певну специфіку, зумовлену характером професійної діяльності, яка полягає в постійному рефлексивному аналізі ситуацій, розумінні як своїх власних дій, так і інших людей. Високий рівень професійної рефлексії є показником переходу професійної діяльності на особистісно-смысловий рівень, чинником актуалізації розвитку високої професійної культури. Сформувані професійну рефлексію в майбутніх диспетчерів УПР можливо насамперед за умови перебудови процесу професійної підготовки на основі рефлексивного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема продовжує залишатися актуальною у психолого-педагогічній науці. Дослідження професійної рефлексії започатковане у працях Б. Вульфова, Г. Щедровицького та отримало своє продовження у розвідках В. Метаєвої, Г. Єрмакової, А. Бізяєвої та ін. Українська психолого-педагогічна наука також має чималі напрацювання у контексті відповідної проблематики (М. Марусинець, М. Васильєва, М. Варбан, М. Косцова, Л. Кравець, А. Веремчук, В. Дегтяр, В. Демський, О. Кравців, Н. Димченко та ін.),

Мета статті: теоретичний аналіз поняття «професійна рефлексія та визначення сутності феномена «професійна рефлексія майбутніх диспетчерів управління повітряним рухом».

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток рефлексії як центральної професійно важливої якості особистості, від якої залежить успішність оволодіння й виконання людиною професійної діяльності, детально вивчав Б. Вульф. У його роботах рефлексія визначається як співвідношення себе й можливостей свого особистісного «Я» з вимогами професії та існуючими про неї уявленнями [2].

На думку Г. Щедровицького, рефлексія актуалізується тоді, коли є труднощі, бар'єри діяльності або відсутність зразків діяльності, які дозволили б подолати цей бар'єр. Усвідомлення й аналіз попередньої діяльності, вихід з однієї позиції й перехід на нову, зовнішню до попередньої, учений називає рефлексивним виходом. Подібний перехід фахівця на рефлексивну позицію є досить значущим як умови подолання труднощів у професійній діяльності. Вихід суб'єкта діяльності в рефлексивний простір тісно пов'язаний із процесами дослідження, критики, перенормування, які забезпечують повернення до діяльності й подолання бар'єрів. Механізми професійної рефлексії дають можливість не просто оформити знання, але й створити нове, те, що виникає у процесі рефлексії, що враховує нову ситуацію. Рефлексія створює передумови для переосмислення й перетворення фахівцями своєї професійної діяльності і сформованих способів її реалізації; вона виявляє себе як провідний особистісний механізм становлення відносин суб'єктності та самореалізації фахівців як суб'єктів професійної діяльності [13].

На думку В. Метаєвої, професійна рефлексія – це форма теоретичної діяльності людини, направлена на осмислення своїх власних дій та переконань у сфері професійної діяльності, яка є основою її особистісно-професійного розвитку. Суть професійної рефлексії полягає в її даності й неминучості як явища для всього людського життя й діяльності, пов'язаних з професією, та внутрішніх закономірностей її протікання як акту розумової діяльності. Формальною стороною професійної рефлексії є професійний досвід людини. [7].

У дослідженні Г. Єрмакової професійна рефлексія визначається як інтегративна якість особистості, що виявляється у рефлексивній поведінці на основі рефлексивних знань, ставлення до рефлексивних умінь та рефлексивної діяльності. Науковець зауважує, що знаходження фахівцем нового сенсу власної діяльності через осмислення власної позиції в проблемно-конфліктній ситуації позначається на розвитку професійної рефлексії [5].

А. Бізяєва під професійною рефлексією визначає здатність фахівця до аналізу, осмислення й конструювання ціннісної основи своєї діяльності, заснованої на відображенні себе як суб'єкта діяльності, особистості й індивідуальності в системі суспільних відносин, що виявляється у сформованості компонентів: соціального (аналіз підстав власних соціальних взаємодій з учнями), предметно-змістовного (аналіз власної професійної діяльності в навчанні учнів), власне рефлексивного (аналіз власного професійного саморозвитку) [1].

Вагомим з огляду на проблему рефлексії вважаємо праці М. Марусинець. Професійна рефлексія є утворенням, яке дозволяє людині розвиватись, досягаючи фахового акме, але водночас рефлексивні уміння також мають розвиватись, збагачуючи тим самим особистість, даючи їй поштовх до дій у новому напрямі, спрямовуючи до інновацій у професійній діяльності. Так, у змісті і структурі професійної рефлексії дослідниця виокремлює такі компоненти (аксіологічний, ціннісно-мотиваційний, інструментальний, когнітивний, операціонально-технологійний, емоційно-оцінний), обґрунтовуючи таку свою думку тим, що саме ці компоненти обумовлені функціями професійної діяльності [6].

На переконання Є. Чорного, професійна рефлексія – це виведення на когнітивний рівень суб'єктивних переживань, що пов'язані з професійною діяльністю, що передбачає: усвідомлення і розуміння всієї структури своїх взаємин з усіма суб'єктами навчально-виховного процесу; усвідомлення особливостей взаємин усіх суб'єктів навчально-виховного процесу у навчальному закладі як системи; усвідомлення міри своєї професійної компетентності, враховуючи рівень знань, а також комунікативних, методичних умінь і навичок [11].

У цьому контексті професійна рефлексія фахівця визначається як якісна характеристика суб'єкта діяльності, що перетворює світ, носія свідомості й самосвідомості, що усвідомлює специфіку свого професійного «Я», осмислює процес і результати професійної діяльності, аналізує свій стиль діяльності, оцінює адекватність обраної стратегії, вміє аналізувати та виправляти недоліки з метою підвищення ефективності розв'язання творчих професійних завдань [4].

Отже, в професійній діяльності рефлексія розглядається як процес усвідомлення та осмислення професійних проблем, їх аналізу та визначення шляхів та способів їх вирішення.

Актуальними у визначенні рефлексивних процесів щодо самовдосконалення особистості в професії вважаємо такі види: екстравертна рефлексія, що визначає орієнтири для професійної реалізації особистості, та інтровертна рефлексія, що аналізує особистісні якості майбутнього фахівця щодо правильного вибору професії. Обидва види є необхідними для формування кваліфікованого працівника. Важливим для професійної реалізації фахівця є усвідомлення ним вимог суб'єктів, які взаємодіють. Тільки тоді людина спрямовує зусилля на аналіз та корекцію власних дій з метою узгодження професійних цілей та вимог суспільства.

Говорячи про шляхи вдосконалення професійної рефлексії, хочеться зупинитися ще на одній її особливості: готовності діяти в ситуаціях із високим ступенем невизначеності, що зумовлена сформованістю умінь фахівця усвідомлювати бар'єри професійної діяльності та знаходити нестандартні шляхи їх вирішення. Слід зазначити, що рефлексивна діяльність пов'язана із ситуаціями, що містять певний конфлікт між бажаним та реальним, тобто виникають так звані бар'єри на шляху до досягнення мети.

У науковому підході до проблеми бар'єрів у діяльності та їх значення для розвитку людини цікавою представляється думка І. Глазкової про позитивні для розвитку особистості функції бар'єрів. Автор зауважує, що певні з цих функцій мають значення для рефлексії. Так, індикаторна функція дозволяє визначити проблемне поле, що потім має бути прорефлексованим; регулююча функція дозволяє актуалізувати латентні ресурси для їх застосування у нових умовах; адаптивна функція регулює домагання особистості та його ресурси, які дозволяють досягти цих домагань; корекційна функція виявляється у гнучкості поведінки особистості в результаті переоцінки можливостей досягнення мети (тобто відбувається зміна траєкторії досягнення мети) [3].

Аналіз педагогічної літератури з проблем професійної рефлексії фахівця засвідчує, що в цілому сучасні розробки в більшій мірі стосуються механізмів функціонального навантаження рефлексивної культури, визначення її місця й ролі в різних сферах професійної діяльності, пошуку оптимальних шляхів її цілеспрямованого розвитку. Останнім часом перед ученими постає проблема побудови рівневої структури рефлексії, вивчення її внутрішніх механізмів, визначення її компонентного складу [7].

Концептуальним підґрунтям рівневої моделі рефлексії майбутнього фахівця є проблемність професійного мислення, зміст і глибина проблем, що є предметом рефлексивного аналізу. Регламентованість професійного мислення, що утворює початковий рівень рефлексії, виявляється в націленості на ефективне й дієве застосування отриманих у процесі підготовки знань для досягнення мети діяльності, яка приймається апріорно як щось задане ззовні.

Спираючись на думку В. Шадрікова, можна стверджувати, що будь-яка діяльність постає перед студентом у формі нормативно-схваленого способу діяльності, а також що у процесі оволодіння професією людина «розпредмечує» нормативний спосіб діяльності та перетворює його на предметний. З цього необхідно виокремити декілька моментів, які підкреслюють роль рефлексії у професійній діяльності:

- рефлексія необхідна під час оволодіння професійною діяльністю;
- цей феномен є основоположним при здійсненні контролю та управління процесом засвоєння знань, умінь та навичок;
- рефлексія є обов'язковою у ситуаціях зміни умов професійної діяльності;
- рефлексія являє собою один із механізмів розвитку діяльності [12].

За справедливим твердженням Б. Вульфова, важливим завданням у підготовці професіонала є необхідність «запустити» рефлексію, щоб людина захотіла та зуміла рефлексувати, інтенсивно розвивала власну духовність, долаючи байдужість або душевну порожнечу, вміла сумніватися, бачити помилку, шукати шляхи її виправлення. Важливо, щоб

особистість могла передбачити, хоча б вербально, вірогідні наслідки прийнятого рішення, розбиралася в собі, долала невпевненість у своїх силах. Вчений зазначав, що рефлексія – це особливий випадок індивідуального самоврядування й саморозвитку. Відсутність у людини рефлексії – її духовна трагедія [2].

У сучасній педагогіці та психології професійного розвитку рефлексія розглядається як центральна, важлива якість особистості, від якої залежить успішність в оволодінні та виконанні людиною професійної діяльності.

В. Розін до числа найбільш істотних професійно важливих якостей людини як суб'єкта професійної діяльності відносив рефлексивність. Вчений звертав увагу на те, що загальна оцінка успішності професійної діяльності повинна містити як зовнішній критерій (оцінки інших людей), так і внутрішній (власну оцінку успішності діяльності). За його твердженням, особистість з високим рівнем рефлексії може більш адекватно оцінити та організувати свою роботу і, як наслідок, досягти успіху [9].

Не зважаючи на значну кількість досліджень з формування професійної рефлексії фахівців різних професій (М. Марусинець, М. Васильєва, М. Варбан, М. Косцова, Л. Кравець, А. Веремчук, В. Дегтяр, В. Демський, О. Кравців, Н. Димченко та ін.), слід зазначити, що ґрунтовних напрацювань стосовно даної проблеми в авіаційній галузі не достатньо.

Так, І. Цибулько, вивчаючи професійну рефлексію майбутніх фахівців авіаційної сфери, визначає її як особистісне інтегроване утворення в змісті структурних компонентів діяльності. У визначенні цього поняття дослідниця об'єднує прогностичність мислення, рефлексивність, позитивну професійну ідентичність та суб'єктність, які ґрунтуються на основних положеннях професіограм авіаційних професій, вимог професійного відбору [10].

Т. Плачинда визначає професійну рефлексію як одну з педагогічних умов забезпечення якості професійної підготовки курсантів льотних навчальних закладів і трактує її як основу саморегуляції, що вможливує її розвиток і необхідна курсантам для самостійного усвідомлення нового навчального завдання, для розуміння своїх обмежень, а також наявних особистісних та індивідуальних ресурсів [8].

Висновки. Узагальнюючи погляди окремих дослідників, можна зробити висновок, що професійна рефлексія майбутніх диспетчерів управління повітряним рухом (УПР) – це механізм професійного самовдосконалення, сутність якого полягає в осмисленні курсантом власної навчально-професійної діяльності, уявлень та переконань з позиції фахівця та співвіднесенні своїх можливостей із вимогами обраної професії, завдяки чому стає можливим саморозвиток особистості як професіонала.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бизяева А. А. Рефлексивные процессы в сознании и деятельности учителя: дисс. ... канд. психол. наук / А. А. Бизяева. – Санкт-Петербург, 1993. – 238 с.
2. Вульф В. З. Профессиональная рефлексия: потребность, сущность, управление / В. З. Вульф. – М.: Магистр, 1995. – 112 с.
3. Глазкова І. Я. Компетентність майбутнього вчителя у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів: монографія / І. Я. Глазкова. – Бердянськ: Вид-во О. В. Ткачук, 2013. – 416 с.
4. Дегтяр В. О. Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів / В. О. Дегтяр: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків, 2006. – 19 с.
5. Ермакова Г. Г. Педагогические условия развития профессиональной рефлексии педагога: дис. канд. пед. наук / Г. Г. Ермакова – Оренбург, 1999. – 153 с.
6. Марусинець М. М. Рефлексивна позиція у формуванні професійного становлення майбутнього вчителя / М. М. Марусинець // Гірська школа Українських Карпат – 2013. – № 8-9. – С. 93-97.
7. Метаева В. А. Развитие профессиональной рефлексии в последипломном образовании: методология, теория, практика: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Метаева Валентина Александровна. – Екатеринбург, 2006. – 357 с.

8. Плачинда Т. С. Професійна підготовка майбутніх авіаційних фахівців: зарубіжний і вітчизняний досвід та шляхи підвищення якості: монографія. / Т. С. Плачинда. – Кіровоград: «Полімед-Сервіс», 2014. – 533 с.].

9. Розин В. М. Рефлексия, мышление, квазирефлексивные структуры / В. М. Розин // Рефлексивные процессы и управление. – 2003. – № 1. – с. 19-26.

10. Цибулько І. О. Психологічні чинники розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери: дис. ... канд. псих. наук за спец.: 19.00.07 / І. О. Цибулько. – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014.

11. Черный Е. В. Инициирование профессиональной рефлексии у педагогов / Е. В. Черный // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 3. – с. 1-4.

12. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. – М.: Русь, 1996. – 320 с.

13. Щедровицкий Г. П. Коммуникация, деятельность, рефлексия / Г. П. Щедровицкий // Исследование речемыслительной деятельности / под. ред. М. М. Муканова.– Алма-Ата, 1974. – с. 12-28.

REFERENCES

1. Byziaeva A. A. Refleksivnyye protsessy v soznanyu y deiatelnosty uchytelia: dyss. ... kand. psikholog. nauk / A. A. Byziaeva. – Sankt-Peterburh, 1993. – 238 s.

2. Vulfov B. Z. Profyessionalnaia refleksyia: potrebnost, sushchnost, upravlenye / B. Z. Vulfov. – М.: Маустр, 1995. – 112 s.

3. Hlazkova I. Ia. Kompetentnist maibutnoho vchytelia u zapobihanni ta podolanni pedahohichnykh bar' ieriv: monohrafiia / I. Ia. Hlazkova. – Berdiansk : Vyd-vo O. V. Tkachuk, 2013. – 416 s.

4. Dehtiar V. O. Formuvannia refleksyvnoi kultury studentiv pedahohichnykh universytetiv / V. O. Dehtiar: avtoref. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. – Kharkiv, 2006. – 19 s.

5. Ermakova H. H. Pedahohycheskye uslovyia razvytyia profyessionalnoi refleksyy pedahoha : dys. kand. ped. nauk / H. H. Ermakova – Orenburh, 1999. – 153 s.

6. Marusynets M. M. Refleksyvna pozytsiia u formuvanni profesiinoho stanovlennia maibutnoho vchytelia / M. M. Marusynets // Hirska shkola Ukrainskykh Karpat № 2013. № 8-9. S. 93-97.

7. Metaeva V. A. Razvytye profyessionalnoi refleksyy v posledyplomnom obrazovanyy: metodolohyia, teoryia, praktyka: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.08 / Metaeva Valentyna Aleksandrovna. – Ekaterynburh, 2006. – 357 s.

8. Plachynda T. S. Profesiina pidhotovka maibutnykh aviatsiinykh fakhivtsiv: zarubizhnyi i vitchyzniani dosvid ta shliakhy pidvyshchennia yakosti: monohrafiia. / T. S. Plachynda. – Kirovohrad: «Polimed-Servis», 2014. – 533 s.].

9. Rozyn V. M. Refleksyia, mushlenye, kvazyrefleksyvnye strukturu / V. M. Rozyn // Refleksyvnyye protsessu y upravlenye. – 2003. – № 1. – с. 19-26.

10. Tsybulko I. O. Psykholohichni chynnyky rozvytku profesiinoy refleksii maibutnykh fakhivtsiv aviatsiinoi sfery: dys. ... kand. psikh. nauk za spets.: 19.00.07 / I. O. Tsybulko. – К.: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2014.

11. Chernui E. V. Ynytsyyrovanye profyessionalnoi refleksyy u pedahohov / E. V. Chernui // Praktychna psikholohiia ta sotsialna robota. – 2002. – № 3. – с. 1-4.

12. Shadrykov V. D. Psykholohyia deiatelnosty y sposobnosty cheloveka / V. D. Shadrykov. – М.: Rus, 1996. – 320 s.

13. Shchedrovitskiy H. P. Kommunykatyia, deiatelnost, refleksyia / H. P. Shchedrovitskiy // Yssledovanye rechemuslytelnoi deiatelnosty / pod. red. M. M. Mukanova.– Alma-Ata, 1974. – с. 12-28.

OLENA LOPATIUK

THE PHENOMENON OF "PROFESSIONAL REFLECTION" AS AN OBJECT OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Abstract. The article deals with the phenomenon of professional reflection on the basis of scientific approaches, it reveals the essence and role in the professional development of the individual. Professional reflection is actualized when there are difficulties, barriers to activity or lack of work patterns that would allow this barrier to be overcome.

Moreover, reflection creates the preconditions for rethinking and transforming specialists of their professional activity and the existing ways of its realization; it reveals as the leading personal mechanism of establishing relations of subjectivity and self-actualization of specialists as subjects of professional activity.

It is emphasizes the importance of reflection in the process of mastering the professions in the system of "man-man" and "man-technician", which are distinguished by a rich psychological background, which greatly complicates the technological regulation of activities. Reflection as a professional's ability to integrate their own experience, theoretical knowledge and research approach in order to find the optimal solution to ambiguous practical problems and problems becomes an indicator of a high level of professionalism, which is characterized by reflection and humanity.

In this connection, the study of the conditions and methods for the formation and development of professional reflection, the development of methods for its purposeful formation becomes relevant. For the AT manager, the reflection has a certain specificity due to the nature of the professional activity, which consists in the continuous reflexive analysis of situations, the understanding of both their own actions and other people. The high level of professional reflection is an indicator of the transition of professional activity to a personality-semantic level, a factor of actualization of the development of a high professional culture. It is possible to form a professional reflection of the future ATCo, first of all, it is necessary to restructure the professional training on the basis of reflexive approach.

Key words: *professional reflection, rethinking, reflexive position, professional training, air traffic controller, self-realization.*

Одержано 16.08.2017 р.